

ZÁRÓJELENTÉS

az Alacsony végzettségű roma és nem-roma nők gyermekvállalása a hátrányos helyzetű térségekben (OTKA PD78513) c. kutatási pályázat teljesítéséről

Bevezetés

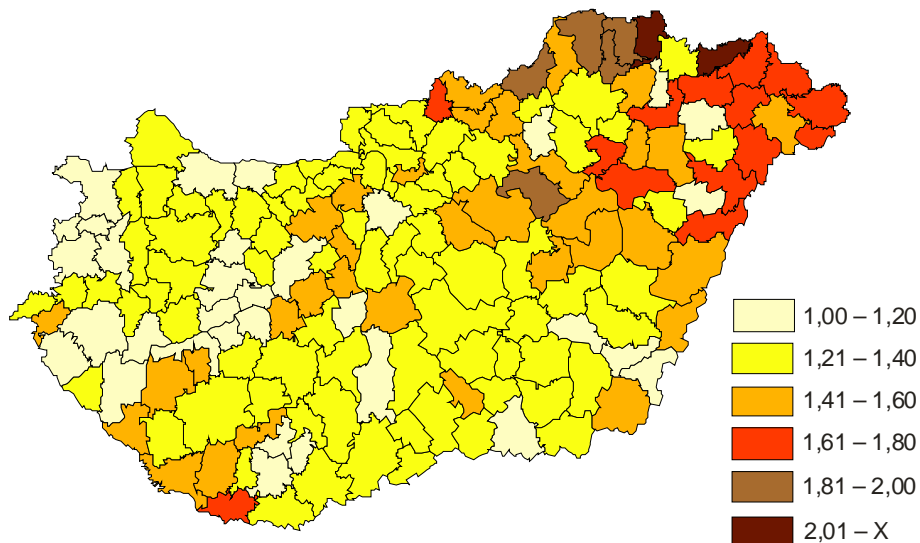
A projekt arra keresett választ, hogy az alacsony iskolázottság milyen feltételek mellett jár együtt magas gyermekszámmal. A kutatás közvetlen előzményeként végzett korábbi vizsgálatunkban, amelyet egy észak-magyarországi, magas munkanélküliséggel jellemzett, halmozottan hátrányos helyzetű térségben végeztünk, kimutattuk, hogy az etnicitásnak önálló szerepe van a magas termékenységekben: a cigány nők gyermekszáma ugyanis szignifikánsan magasabb a hasonló társadalmi helyzetű, alacsony iskolázottságú falusi szegény népességénél. Az is kiderült, hogy az alacsony végzettség magasabb gyermekvállalást elősegítő hatását a térségi hátrányok még tovább erősítik. Jelen projekt az említett kutatás szerves folytatása volt, amennyiben a vizsgálatot egy hasonlóan hátrányos helyzetű, de történetileg más demográfiai mintázatú térségben, Dél-Baranyában megismételtük.

A kutatás fő kérdései

Mint ismeretes, Magyarországon az egyes demográfiai mutatók országos értékei jelentős területi különbségeket takarnak. A teljes termékenységi arányszám – amelynek értéke országosan alig haladja meg az 1,3-et – a fővárosban a legalacsonyabb (1,1 körüli), míg a legmagasabb Borsod-Abaúj-Zemplén megye halmozottan hátrányos helyzetű térségeiben, ahol a mutató értéke ennek kétszeresét is elérheti (1. ábra). A befejezett termékenység még ennél is szélesebb intervallumban (1,5 és 3,3 között) szóródik (Mikrocenzus 2005). Miközben tehát országosan igen alacsony termékenységgel számolhatunk, addig néhány kistérségben a fertilitás megközelíti vagy eléri a népességreprodukcióhoz szükséges szintet. A legmagasabb gyermekszámmal jellemezhető területek az ország északi peremvidékein találhatók, de a termékenység az észak-keleti országrész és Dél-Dunántúl egyes kistérségeiben is az átlagot

lényegesen meghaladó mértékű. Közös sajátosságuk ezeknek a területeknek, hogy szinte kivétel nélkül a társadalmi-gazdasági szempontból leginkább elmaradott kistérségek közé tartoznak.

1. ábra: Teljes termékenységi arányszám kistérségenként (2001-2004 átlaga)

A termékenység fent említett földrajzi különbségeinek magyarázatában minden bizonnyal szerepet játszik a népesség etnikai összetétele. A hagyományosan magas fertilitású magyarországi cigányság¹ jelentős része – mintegy 40%-a – ugyanis a halmozottan hátrányos helyzetű kistérségekben koncentrálódik (Népszámlálás 2001). Mindazonáltal kérdéses, hogy ez önmagában mennyiben járul hozzá a térségi különbségek magyarázatához, mint ahogyan az sem világos, hogy a cigányság mely jellemzője: strukturális pozíciója vagy kulturális sajátosságai vezetnek-e a viszonylag magas gyermekvállalási hajlandósághoz. Köztudott ugyanis, hogy a roma lakosság iskolázottsági szintje (és ezzel összefüggően munkaerő-piaci pozíciója, illetve jövedelmi helyzete is) az országos átlagnál kedvezőtlenebb, márpedig az alacsony végzettség általában véve magasabb termékenységgel jár együtt (Andorka 1987; Szukicsné 2000; Kamarás 2001; Spéder 2003; Husz 2006).

¹ A tanulmányban a cigány és roma kifejezéseket szinonimaként használjuk.

Jelen projekt és a bevezetőben említett korábbi kutatás ezeket az összefüggéseket vizsgálva először is arra keresett választ, hogy vajon a magas gyermekszám mennyiben tekinthető a cigányság kulturális sajátosságának ill. mennyiben függ össze strukturális pozíciójával: az átlagosnál rosszabb szociális körülményeivel és iskolázottságával. Ehhez kapcsolódóan másik kérdésünk a gyermekvállalás területi különbségeire vonatkozott: arra, hogy vajon mennyiben magyarázható egyes térségek országos viszonylatban magas termékenysége a lakosság etnikai összetételével és mennyiben más tényezőkkel.

Kutatási előzmények és adatok

A társadalmi struktúra és etnicitás kölcsönhatásának, illetve a termékenység ezen tényezőkkel való összefüggésének vizsgálatát 2007-ben kezdtük el, amikor – szintén OTKA-támogatással – Borsod megyében kérdőíves adatgyűjtést végeztünk a női népesség körében. Mivel a cigányság társadalmi összetétele lényegesen különbözik a teljes lakoságtól, ezért a mintaválasztásnál arra törekedtünk, hogy a társadalmi helyzet tekintetében minél homogénebb mintát kapjunk, hogy ezáltal tisztábban kirajzolódjanak a feltételezett etnikai különbségek. Ennek érdekében a kutatást a leghátrányosabb helyzetű térségekre, azon belül is a falvak érettségivel nem rendelkező lakosságára korlátoztuk, mivel a roma és a nem roma lakosság közötti társadalmi különbséget itt gondoltuk a legkisebbnek. A mintavétel során az edelényi és encsi kistérséget választottuk ki, majd a térség településeiből a cigányság aránya² szerinti rétegzett mintát vettünk. A mintába került 25 faluban teljes körű kérdezést hajtottunk végre a 15-49 év közötti, érettségivel nem rendelkező nők körében.

Jelen projekt a vizsgálat területi kiterjesztésére nyújtott alkalmat, amikor az OTKA támogatásnak köszönhetően a felmérést Baranya megye sellyei és szigetvári kistérségében megismételhetjük, a borsodival megegyező mintavételi eljárással. A borsodihoz hasonlóan eredetileg itt is 800 fős mintát terveztünk. Időközben azonban létrejött egy kooperáció a Pécsi Tudományegyetemmel, amelynek köszönhetően az adatfelvételbe hat PTE-n tanuló, valamint két, a Budapesti Corvinus Egyetemen szakdolgozó hallgató is bekapcsolódott. A segítségükkel további településeket tudtunk a vizsgálatba bevonni, így összességében a sellyei és szigetvári kistérség 38 falvára vonatkozóan lettek adataink. Az elkészült adatbázis végső mintaelemszáma a költségek minimális növekedése mellett az eredetileg tervezett 800-hoz

² Ehhez a 2001. évi népszámlálás településsoros adatait használtuk.

képest végül 1038 fő lett. A többletköltségeket a konferencia-részvételre és a készletbeszerzésre tervezett összegekből történő átcsoportosításokból fedeztük.

Kutatási témánk szempontjából fontos kérdés az etnikai kategorizáció mikéntje. Felmérésünkben mind az önbesorolást³, mind a kérdezőbiztosi besorolást alkalmaztuk. A számított mutatók értékei ugyan némileg különböztek egymástól az alkalmazott etnikai besorolási eljárástól függően, de a nem cigány népességgel való összevetés főbb megállapításait ez legtöbbször érdemben nem befolyásolta (ahol igen, arra az alábbiakban kitérünk majd). A kétféle módszerrel kapott eredmények különbségeiről jelenleg készül egy tanulmány, melynek publikálása a jövő évben várható.

A borsodi és a baranyai felmérés gyermekvállalási mintázatokra vonatkozó eredményeit részben konferencia-előadások formájában, részben pedig egy, a Demográfia c. folyóiratban megjelent tanulmányban ismertettük, ezért itt csak a főbb megállapításokat foglaljuk össze.

A gyermekvállalás etnikai különbségei Borsodban és Baranyában

1. A termékenység szintje és a gyermekvállalás időzítése

Az összehasonlító vizsgálat eredményei az iskolázottság és a gyerekszám közötti összefüggés számos részletét pontosították. Beigazolódott, hogy az alacsony végzettség ugyan valóban együtt jár az átlagosnál magasabb gyerekszámmal, de ezen belül nem mindegy, hogy mely etnikai csoportban és mely térségben vizsgálódunk. A nem roma népességre ugyanis azonos végzettség esetén sem jellemző az olyan magas gyerekszám és az olyan korai gyermekszülés, mint amilyent a romáknál tapasztaltunk. Ebben a tekintetben kiemelt jelentősége van a szakmunkás végzettségnek⁴, amely csoportban a fertilitás mintázatában etnikai eltérések már alig jelentkeznek. Ilyen végzettségű roma nőt azonban még inkább csak a fiatalok körében találtunk.

³ Az önbesorolásnál a megkérdezettek nemzetiségére kérdeztünk rá, akiknek lehetőségük volt több választ is megjelölni. Az elemzések során technikai okokból a kategóriákat összevontuk és azt tekintettük romának, aki a cigányság valamely csoportjába (is) tartozónak vallotta magát.

⁴ Feltehetően az ennél magasabb iskolázottságúak körében sem találunk etnikai különbséget a gyermekvállalásban, de erre vonatkozóan egyáltalán nincsenek adataink.

Az is látható, hogy Dél-Baranya a termékenységi mintázat tekintetében sokkal homogénebb. A cigányság gyermekszáma ugyan statisztikai értelemben itt is szignifikánsan magasabb, mint a nem cigányoké, azonban a különbség sokkal kisebb, mint Borsodban. Az a fajta hagyományos gyermekvállalási modell, amelyben a nők korán vállalják első gyermeküket, amelyet azután a teljes termékeny életszakaszában további gyermekek követnek, csak az északi – és feltehetően a hasonló társadalmi-etnikai összetételű (észak)keleti – roma nők körében figyelhető meg. Ez a modell magas gyermekszámmal és gyorsan növekvő népességgel jár együtt, míg a baranyai térségben – csakúgy, mint a borsodi nem roma nők esetében – a termékenység szintje sem a romáknál, sem a nem romáknál nem sokkal magasabb az egyszerű népesség-reprodukciót lehetővé tevő szintnél. Amíg északon a cigány nők befejezett termékenysége az országos átlag több mint kétszerese, addig az itt élő nem romáké (hozzávetőleg 1,3-szeres aránnyal) inkább a baranyai népességéhez áll közelebb.

Az elemzésben kitértünk a gyermekvállalás időzítésére is. A vizsgált népességben meglehetősen magas volt a tinédzserszülések előfordulása: míg országosan jelenleg a tinédzserszülések az összes élveszületéseknek csak mintegy 2%-át jelentik, addig a mintánkban a 18 évesnél fiatalabb anyák aránya ennél jóval nagyobb volt. Az etnikai különbségek itt is szembetűnőek: a nem cigány anyáknál a mutató értéke ugyan az országosnál számottevően magasabb volt (Borsodban 8%, Baranyában 11%), de a cigányság körében ennek többszörösét tapasztaltuk (31%, illetve 24%).

2. A termékenység dinamikája

Mint tudjuk, a magas gyermekszám Európa-szerte az egyik legfontosabb szegénységkockázat-növelő tényező. Szociálpolitikai szempontból is releváns ezért annak vizsgálata, hogy a vajon milyen a vizsgált, több szempontból is depriváltak tekinthető népesség termékenységének időbeli alakulása. Ezen belül a roma nőkre vonatkozóan egymásnak ellentmondó empirikus eredményeket ismerünk. Egyfelől akár a legutóbbi két cenzust, akár pedig az 1993. és a 2003. évi Kemény István vezette cigányvizsgálatok adatait hasonlítjuk össze egymással, látható, hogy országos szinten a cigányok termékenységének szintje ugyan továbbra is lényegesen magasabb a teljes populációénál, azonban a trendek azonos – csökkenő – irányúak. (Népszámlálás 1990 ill. 2001, Kemény és tsai 2004). A nyers élveszületési arányszámok 1971-2003 közötti alakulásából az is kitűnik, hogy ez a csökkenés

nem a rendszerváltozás körül, hanem már hamarabb, az 1980-as években elkezdődött. (Kemény és tsai 2004) Ugyanakkor néhány terepmunkán alapuló kutatás eredményei egyes észak-magyarországi falvakban az 1990-es években a romák körében a gyermekszám növekedését és a tinédzserkori szülések terjedését valószínűsítették. (Gyenei 1998, Durst 2001, Ladányi – Szelényi 2004). A Kemény-féle felvételek adatain Janky Béla megkísérelte ellenőrizni, hogy ezek a divergens tendenciák valóban jellemzőek-e cigányságra, és arra a következtetésre jutott, hogy az Észak-Magyarországon élő, és ezen belül is a legelesettebb cigány háztartásokban – de csak itt – kimutatható a teljes termékenységi arányszám (TTA) némi növekedése. (Janky 2005)

A fenti kutatások eredményei az 1990-2002 közötti időszakra vonatkoztak. Adatbázisunk lehetőséget nyújtott a megfigyelési időszak néhány évvel történő kiterjesztésére és a vizsgálati terep földrajzi szélesítésére is.⁵ A tendenciák azonosításához három születési kohorszt választottunk, ahol a legidősebbek az 1980-as évtized fordulóján, a középső korosztály a rendszerváltozás körül, a legfiatalabbak pedig az ezredforduló táján értek szülőképes korba. A termékenységi dinamika bemutatásához egy, a (keresztmetszeti) TTA-nál alkalmasabb kohorsz-mutatót, az élveszületések kumulált átlagos számát alkalmaztuk.

A mutató értékeit mindkét etnikai kategorizálási módszerrel (önbesorolás és kérdezőbiztosi besorolás) kiszámoltuk. Azt találtuk, hogy az előbbivel történő mérés során kirajzolódó folyamatok a kérdezőbiztosi kategorizációval Baranyában markánsabbá váltak, Borsodban viszont részben eltérő eredményekhez vezettek. A magukat nem romának valló nők esetében ugyanis északon a termékenység növekedését regisztráltuk, míg ha a külső besorolást alkalmaztuk, akkor a trend ezzel éppen ellenkező, azaz csökkenő volt. Ezt a módszertani problémát feloldva a számításokat egy szűkebb adatbázison is lefolytattuk, csak azokat vizsgálva, akiknél a kétféle besorolás megegyezett. Az alábbiakban ezeket az eredményeket mutatjuk be. (2. ábra)

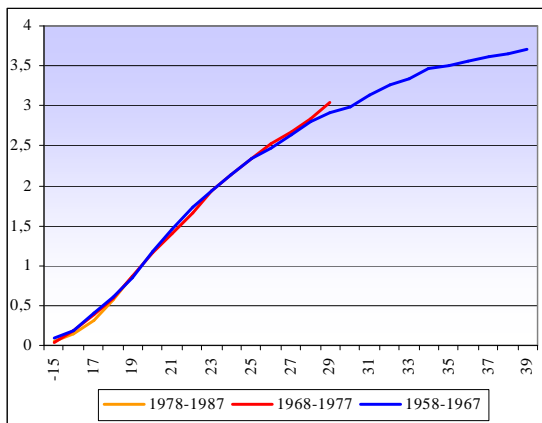
A nem roma nőknél a termékenység időbeli változása megfelel az országos folyamatoknak, azaz itt már a '90-es évek elején megkezdődött a gyermekvállalás csökkenése. Ez részben a szülések halasztásából fakad, amit a tinédzserszülések arányának csökkenése is jelez. Noha a késleltetésből származó elmaradás kisebb annál, mint amit az ország egészére regisztráltak, nincs jele annak, hogy az így kieső gyermekszám a későbbiekben teljes mértékben pótlásra kerülne (2.b. és 2.d. ábrák).

⁵ A Kemény-féle felmérésben Baranya cigányságát 3, Borsodét 9 település reprezentálta.

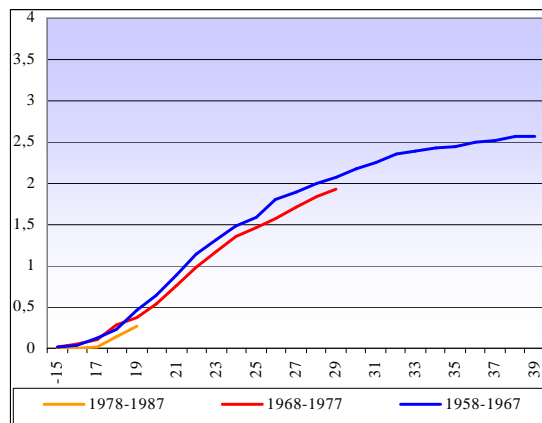
Ezzel ellentétben a roma nőkre a legutóbbi időkig inkább a termékenységi mintázat stabilitása volt jellemző. Ebben lényegi változást csak a legfiatalabb kohorszban és elsősorban Baranyában találunk, ahol egyértelmű jele van a szülések halasztása megindulásának. Borsodban ennek a folyamatnak még legfeljebb csak kezdeti jelei mutatkoznak, így nem tudni, hogy a halasztás tartósan bizonyul-e és ha igen, mennyiben fogja eredményezni a végső gyermekszám csökkenését.

2. ábra: Az élveszületések kumulált átlagos száma Borsodban és Baranyában, korévenként, három női kohorszban

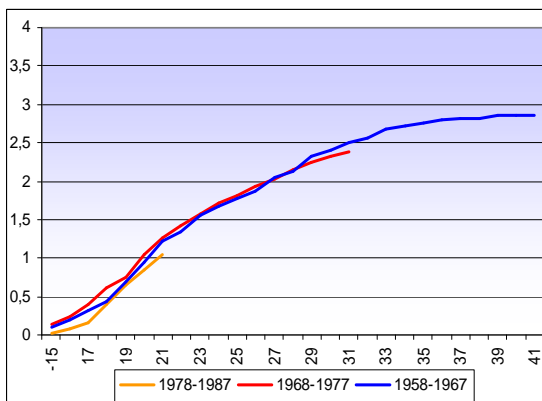
2.a. borsodi roma nők

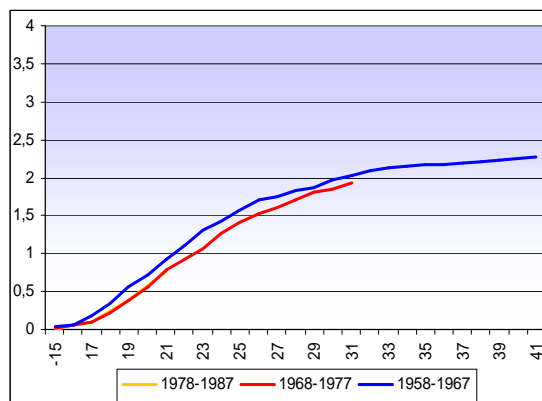
2.b. borsodi nem roma nők

2.c. baranyai roma nők

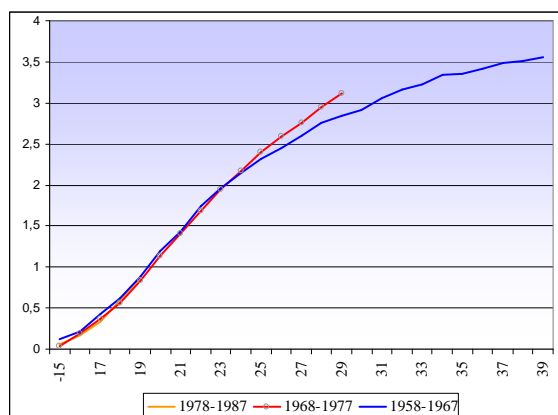
2.d. baranyai nem roma nők

A cigányság termékenységének alakulásával kapcsolatos vita szempontjából kiemelt jelentőségű a középső kohorsz, a rendszerváltozás körüli időszakban termékeny korba lépők demográfiai magatartásának vizsgálata. Az etnikai besorolás problematikus volta azonban a

borsodi roma nők esetében megnehezíti az állásfoglalást a termékenység időbeli alakulásának kérdésében. Amíg a 2.a. ábra alapján stagnálást tapasztalunk, addig a kérdezőbiztosi kategorizációt alkalmazva sokkal inkább növekvő gyermekvállalási kedvről beszélhetünk. Ez azonban nem a tinédzserszülések gyakoribb előfordulásával van összefüggésben, mint ahogy azt a településszintű vizsgálatok sugallják, hanem a magasabb paritású gyerekek vállalásával. Legalábbis erre utal az, hogy a középső kohorszban az egyes életkorokban a 24 éves kor után rendre nagyobb volt az átlagos gyerekszám, mint amit az idősebb kohorszban mértünk (3. ábra). A rendelkezésre álló adatokból azonban nem eldönthető, hogy ez a tendencia egy rövid átmeneti időszakra jellemző-e csupán, vagy tartósan bizonyul, miként az sem, hogy mit fog mindez jelenteni a szóban forgó kohorsz végső gyermekszámára vonatkozóan. Az mindenesetre adataink alapján kizárható, hogy Baranyára is jellemző lenne egy ilyenfajta trend.

3. ábra: Az élveszületések kumulált átlagos száma a borsodi, romának tartott nők körében, kohorszok szerint

Kísérlet a gyermekszámban tapasztalható etnikai eltérések magyarázatára

A továbbiakban azt vizsgáltuk, hogy vajon az etnicitás hatását a gyermekszámra milyen tényezők közvetítik, azaz az etnikai hovatartozás tartalmát próbáltuk megfejteni a gyermekvállalás vonatkozásában. Ezt hierarchikus lineáris regressziós modellek segítségével kíséreltük meg feltárni, melynek során az iskolázottság és a munkaerőpiaci pozíció mint strukturális tényezők, valamint a sokgyerekes ideál mint kulturális változó hatását vizsgáltuk

a szült gyermekszámra nézve. Eredményeinket egy nemzetközi demográfiai szemináriumon mutattuk be, ill. az előadásból egy angol nyelvű tanulmány is készül, amelynek publikálása a későbbiekben várható.

A regressziós modellekben az alábbi magyarázó változókat használtuk:

ETNICITÁS⁶: dummy változó, ahol 0 a nem romákat, 1 a romákat jelöli

VÉGZETTSÉG: két dummy változó, ahol az egyik az általános iskola 8 osztályát elvégzők esetében, a másik a szakmával rendelkezők esetében kapott 1-es értéket. Referenciakategória: az általános iskolát befejezni nem tudók.

TANUL: A megkérdezettek egy része még tanult, és a tanulói státus önmagában is a gyerekvállalás ellen hat, ezért egy kétértékű változót szerepeltettünk annak jelzésére, hogy az illető jelenleg tanuló-e vagy sem.

SOHA NEM DOLGOZOTT: Az adatfelvétel korlátozott anyagi keretei miatt nem volt lehetőség a részletes munkatörténet dokumentálására, ezért a munkaerőpiaci pozíciót egyetlen kétértékű proxy-változóval mértük: hogy az illetőnek volt-e valaha rendszeres fizetett munkája vagy sem.

GYEREKKOR HOSSZA: A gyermekvállalás időzítésének hatását mérő nominális változó. Értéke az első házasságkötés ill. élettársi kapcsolat, vagy pedig az első gyerekszülés életkora attól függően, hogy melyik volt előbb. Ha egyik esemény sem történt meg a megkérdezett életében (azaz jelenleg is „gyerek” státusban él), akkor a változó értéke a megkérdezett életkora.

IDEÁLIS GYEREKSZÁM: Nominális változó, értéke a megkérdezett szerinti ideális gyerekszám.

TESTVÉRSZÁM: Nominális változó, a megkérdezett testvéreinek a száma.

A már említett változók mellett kontrolláltuk az életkort is, ugyanis mindkét mintában a roma nők nagyjából két évvel fiatalabbak voltak, mint a nem-cigányok, ami – ceteris paribus – a kisebb gyermekszám irányába hat.

⁶ Eredetileg a modellben szerepelt még az egyes szubkulturákat (beás, oláh cigány, romungro) megjelenítő változó is, de ennek hatása nem bizonyult szignifikánsnak, ezért kihagytuk a modellből. A modelleket itt is többféle etnikai kategorizációval lefuttattuk, az alábbiakban az egyező külső és önbesorolás eseteire korlátozott vizsgálat eredményeit mutatjuk be.

A modellbe először az etnicitást, majd egyenként a strukturális, végül a kulturális változókat vontuk be. Az 1. a. és b. táblázatban az eredményeket mutatjuk be, a cellákban felül a sztenderdizálatlan regressziós együtthatók, a zárójelben kékkel pedig a sztenderdizált béta együtthatók szerepelnek.

1. táblázat: A regressziós modell paraméterei a szült gyermekszám magyarázatára

1. a. Borsod

Független változók	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Konstans	1,65	-1,75	-1,04	-0,31	-1,34	1,25	0,07	0,02
ROMA ETNICITÁS	0,83*** (0,22)	1,03*** (0,27)	0,77*** (0,20)	0,62*** (0,16)	0,50*** (0,13)	0,32* (0,08)	0,23* (0,06)	0,16 (ns) (0,04)
KOR		0,11*** (0,57)	0,10*** (0,56)	0,09*** (0,48)	0,11*** (0,58)	0,12*** (0,63)	0,11*** (0,60)	0,11*** (0,59)
VÉGZETTSÉG 8 általános			-0,58*** (-0,15)	-0,61*** (-0,16)	-0,52*** (-0,14)	-0,32* (-0,08)	-0,20 (ns) (-0,05)	-0,15 (ns) (-0,04)
szakmunkás			-0,79*** (-0,18)	-0,87*** (-0,19)	-0,64** (-0,14)	-0,42* (-0,09)	-0,25 (ns) (-0,06)	-0,16 (ns) (-0,04)
TANUL				-0,86*** (-0,16)	-0,95*** (-0,18)	-1,10*** (-0,21)	-1,02*** (-0,19)	-1,02*** (-0,19)
SOHA NEM DOLGOZOTT					0,79*** (0,21)	0,67*** (0,18)	0,66*** (0,17)	0,65*** (0,17)
GYEREKKOR						-0,15*** (-0,34)	-0,14*** (-0,31)	-0,14*** (-0,32)
IDEÁLIS GYEREKSZÁM							0,45*** (0,24)	0,43*** (0,23)
TESTVÉRSZÁM								0,05* (0,07)
R ²	0,05	0,37	0,39	0,41	0,44	0,54	0,59	0,59

N = 645, *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

1. b. Baranya

Független változók	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Konstans	1,73	-0,95	-0,70	0,15	-0,56	1,34	0,27	0,26
ROMA ETNICITÁS	0,31** (0,11)	0,53*** (0,18)	0,44*** (0,15)	0,36*** (0,12)	0,32*** (0,11)	0,27** (0,09)	0,17* (0,06)	0,17* (0,06)
KOR		0,08*** (0,55)	0,08*** (0,56)	0,06*** (0,43)	0,08*** (0,52)	0,08*** (0,53)	0,08*** (0,52)	0,08*** (0,53)
VÉGZETTSÉG 8 általános			-0,18(ns) (-0,06)	-0,21(ns) (-0,07)	-0,11(ns) (-0,04)	0,00(ns) (0,00)	0,05 (ns) (0,02)	0,05 (ns) (0,02)
szakmunkás			-0,47** (-0,16)	-0,61*** (-0,20)	-0,40* (-0,14)	-0,18(ns) (-0,06)	-0,09 (ns) (-0,03)	-0,08 (ns) (-0,03)
TANUL				-1,06*** (-0,24)	-1,19*** (-0,27)	-1,33*** (-0,30)	-1,24*** (-0,28)	-1,24*** (-0,28)
SOHA NEM DOLGOZOTT					0,57*** (0,19)	0,47*** (0,15)	0,39*** (0,13)	0,39*** (0,13)
GYEREKKOR						-0,11*** (-0,30)	-0,10*** (-0,27)	-0,10*** (-0,27)
IDEÁLIS GYEREKSZÁM							0,46*** (0,28)	0,46*** (0,28)
TESTVÉRSZÁM								0,00 (ns) (0,00)
R ²	0,01	0,31	0,32	0,35	0,37	0,45	0,53	0,53 (ΔR^2 ns)

N = 793, *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

A borsodi modellünkkel sikerült az etnicitás változót értelmezni: a kezdeti 0,83-as regressziós együttható a kontrollváltozók bevonása után nem szignifikáns nagyságúvá „olvadt”, azaz sikerült azokkal megragadni az etnikai hovatartozás hatását a gyerekszámra. Várakozásainknak megfelelően az életkor, a munkaerőpiaci részvétel hiánya, a gyermekszám-ideál és a testvérszám pozitívan befolyásolta a szült gyerekszámot, míg az iskolázottság, a tanulói státus és a gyerekkor hossza negatívan. Ez utóbbi, az időzítést jelző változó különösen fontos, az életkor után a második legerősebb magyarázó változó a gyerekszám vonatkozásában. Kiemelendő, hogy az ún. kulturális változók (ideális gyerekszám ill. testvérszám) a strukturális jellemzők kontrollálása után is szignifikáns és nem is elhanyagolható nagyságú önálló magyarázó erővel bírtak, igaz, az utóbbi hatása meglehetősen gyengének bizonyult. A hét változó mindegyike érdemben javított a modell statisztikai magyarázóerején, a teljes modellben a determinációs együttható értéke meglehetősen nagy

mondható, figyelembe véve, hogy csak néhány, kizárólag az anyára vonatkozó változót vontunk be a modellbe.

A baranyai adatok lényegében az előbbiekhöz hasonlókat mutatnak, de emellett fontos eltérések is tapasztalhatók. A modell magyarázó ereje valamivel gyengébb, mint Borsod esetében. E mögött részben az áll, hogy az etnicitásnak itt jóval kisebb a hatása a gyermekszámra. Ez a strukturális helyzet (iskolázottság és munkaerőpiaci részvétel) szerinti kisebb gyermekszám-különbségekben is megmutatkozik. Tehát pl. Baranyában az a tény, hogy valaki soha nem végzett rendszeres fizető munkát, azaz teljes mértékben kiszorult a formális munkaerőpiacról, jóval kevésbé befolyásolja azt, hogy hány gyereke születik, mint Borsodban. A gyermekszám-ideál önálló hatása a borsodihoz hasonlóan itt is szignifikáns, a testvérszám azonban érdekes módon egyáltalán nem befolyásolja a szült gyerekszámot. Összességében az etnicitás tartalmát Baranyában – a gyermekszámban tapasztalható kisebb etnikai különbségek ellenére – nem sikerült maradéktalanul megfejteni.

A munkaerőpiaci pozíció további vizsgálata kvalitatív elemzéssel

Ahogy az a regressziós modellekből kiderült, a rossz munkaerőpiaci pozíció mindkét térségben magasabb gyermekszámmal jár együtt. Ez az összefüggés önmagában is magyarázhatja a borsodi magasabb termékenységet, ugyanis az északi mintában a foglalkoztatottság még a baranyainál is alacsonyabbnak bizonyult: a rendszeres és alkalmi/szezonális munkavállalást is figyelembe véve a roma nők foglalkoztatási rátája a mintában csak 6%, a nem roma nőké pedig 27% volt. Jelentős különbséget tapasztaltunk a két térség között a megkérdezettek házastársainak ill. élettársainak munkavállalásában is (4. ábra). A továbbiakban ezért a kutatás az eredetileg tervezetthez képest kibővült annak vizsgálatával, hogy vajon mi állhat a borsodi igen alacsony munkaerőpiaci részvétel hátterében, valamint hogy ez összefüggésbe hozható-e a roma nőknek a térségben megfigyelhető kiemelkedően magas termékenységgel. A munkaerőpiaci pozícióra vonatkozóan azonban az adatbázisban csak igen kevés és – mint a terepmegfigyelésekből kiderült – nem igazán jó minőségű⁷ információval rendelkezünk, ezért ezt a kérdést a korábbi

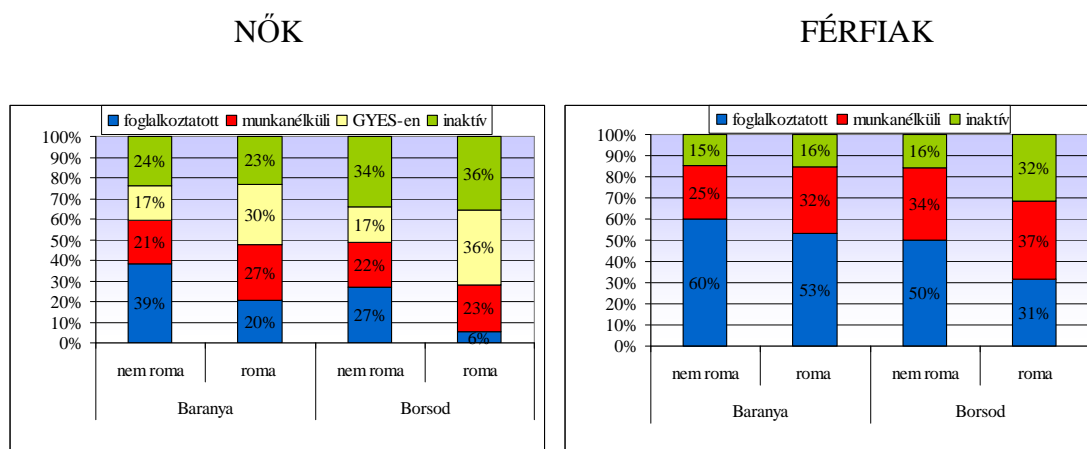
⁷ A kérdőíves adatok nem csak a rendszeres, de a szezonális és alkalmi munkavégzés terén is meglehetősen alacsony részvételi arányokat mutattak. A terepmunka során azonban kiderült, hogy a több-kevesebb rendszerességgel fizetett munkát végzők aránya ennél minden bizonnyal jóval nagyobb, azonban a

borsodi kutatás során készített életút-interjúk⁸ munkaerőpiaci szempontú másodelemzésével tanulmányoztuk. Hasonló baranyai vizsgálat folytatására a projekt időbeli és anyagi keretei között nem volt lehetőségünk.

A 2009-ben végzett terepmunka során összesen mintegy 40 emberrel – romákkal és nem romákkal – folytattunk beszélgetést, akik a survey felvétel mintájából kerültek ki. A megkérdezettek többségében 20-50 év közötti nők voltak, azonban a munkaerőpiaccal kapcsolatos kérdések kapcsán nemcsak a saját, de a férfi családtagok és a település egészének helyzetére nézve is számos információt gyűjtöttünk. Interjúalanyaink és legtöbbször partnerük (házas- ill. élettársuk) sem rendelkezett érettségivel.

Eredményeinket egy nemzetközi konferencián ismertettük, valamint elkészült egy angol nyelvű tanulmány is, amely jelenleg publikálásra vár.

4. ábra: Munkaerőpiaci pozíció a baranyai és a borsodi mintában, nemek és etnicitás szerint

A vizsgálat során feltérképeztük a formális munkaerőpiacon való részvétel ellenőszöngzőit: az alacsony iskolázottságúak számára kínált munkahelyek hiánya mellett az ingázás magas idő- és pénzköltségét, valamint a különféle idénymunkák lehetőségét is. Ez utóbbi jelentőségét azért hangsúlyoztuk, mivel a legális foglalkoztatás bizonytalansága közepette ez a fajta munkavégzés jelenti a viszonylagos kiszámíthatóságot a térség családjai részére. Mivel ezen

foglalkoztatásuk túlnyomórészt a fekete- vagy szürkegazdaságban történik. Feltehetően ez az oka annak, hogy a survey adatok jelentősen alulbecslik a tényleges munkaerőpiaci részvételt.

⁸ Az interjúk eredeti célja annak vizsgálata volt, hogy mi a gyermek jelentősége az egyes etnikai csoportokban.

munkák ritka kivételtől eltekintve a szürke- és fekete gazdaság részét képezik, ezért nem jelennek meg a hivatalos foglalkoztatási statisztikákban, de – mint arra már utaltunk – jórészt a kérdőívünkre adott válaszokban sem. Ezek alapján tehát a térség helyzete még rosszabbnak tűnik, mint amilyen a valóságban.

Az interjúkból egyértelműen kiderült, hogy az itt lakók számára a formális munkaerőpiactól való távollét jöllehet csak rövidtávú, de racionális kalkuláció eredménye: az így elérhető jövedelemért nem éri meg állásba menni. Ehelyett a közmunka, a szociális transferek és az időnyomunka kombinációja jelenti a térség szegénységben élő családjainak fő megélhetési forrását. Ez a három komponens együtt, egymással összekapcsolódva alkot egy, a formális munkaerőpiachoz képest alternatív rendszert.

A munkavállalást befolyásoló tényezők között rámutattunk néhány etnikai és nemi különbségre. Ezek keresztmetszetében megvizsgáltuk a roma és nem roma nők munkaerőpiaci részvétele feltételeinek eltéréseit. Az etnikai határvonal valójában nem túl éles, de a következményeket tekintve mégis látható eltéréseket eredményez a női munkavállalásban. A különbségek elsősorban az életúton belül a munkavállalásra alkalmas időszak hosszában mutatkoztak. Ezeket bizonyos demográfiai jellemzők befolyásolták, amelyek viszont etnikus jellegű kulturális sajátosságokat mutattak.

A különbségek szempontjából különösen fontos az első gyerek megszületése előtti időszak. Ennek a szakasznak a hossza egyfelől az iskola befejezésének, másfelől az első gyerekszülés időzítésének a függvénye. Sem a roma, sem a nem roma interjúalanyok élettörténeteiben az iskolázáshoz nem fűződtek sikerélmények. A különbség tehát nem ebben volt, hanem az iskola befejezésének indokában. A nem roma nők továbbtanulását leginkább a család rossz anyagi helyzete gátolta meg. Ez a réteg származását tekintve ugyanis az agrármunkásság, szegényparasztság soraiból került ki: a nagyszülők, szülők mezőgazdasági bérmunkából, tanyás állattartásból, a téveszesítés és a szocialista korszak ipari fellendülése után pedig különböző, képzettséget nem igénylő segédmunkákból éltek. A gyakran igen szűkös körülmények miatt nemcsak a nők dolgoztak, de a gyerekeknek is hamar munkába kellett állni. A roma élettörténetek az iskola korai befejezése kapcsán nem a pénzkereset kényszeréről szóltak, hanem a párválasztásról és a családalapításról: a fiatalok a nemi érést követően alig várták, hogy befejezzék a tanulást és saját családjuk legyen. A továbbtanulásnak a cigány lányok szempontjából nem csak azért nincs jelentősége, mert úgy látják – jogosan –, hogy a környéken szakmával is alig lehet munkát találni, hanem azért sem,

mert a férfiak sem nézik jó szemmel, ha az asszony dolgozik, legalábbis ha a munkahely nem helyben, hanem az otthontól távol van. Márpedig a rendszeres munkavégzésre a leginkább a több tíz kilométerre eső városokban van lehetőség. Az élettárs megtalálása ezért roma interjúalanyaink számára gyakran a munkaerőpiaci karrier végét is jelentette.

A gyermekes anyák munkavállalásában nem látszottak lényeges etnikai különbségek: azt elsősorban a bölcsődék, óvodák, valamint a rendszeres gyermekfelügyeletre kapható rokonok hiánya gátolja. Ilyen körülmények között aki teheti, csak akkor kezd munkát keresni, amikor a legkisebb gyermek is elérte az iskoláskort, ill. amikor a GYET lejár. Ebben az életszakaszban a munkaerőpiaci távollét hosszát tehát a gyermekek száma nagyban befolyásolja.

A nagyobb, már iskolás gyermekeket nevelő anyák munkavállalásánál elsősorban a megszerezhető munkabér és az ingázás idő- és pénzköltsége az, ami mérlegelésre kerül. Mivel azonban a hagyományos női munkák (háztartás, főzés, gyerekek ellátása) ekkor is lényegében kizárólag az asszony feladatai maradnak, ezért ezekben az esetekben az otthontól távol töltött idő hossza különösen fontos tényezőnek bizonyult.

A kvalitatív vizsgálat összességében hozzájárult annak tisztázásához, hogy a térségi hátrányok hogyan erősítik tovább az alacsony végzettség és magasabb termékenység közötti összefüggést. A közlekedési és humán infrastruktúra hiánya ill. nem megfelelő volta még inkább „megkönnyíti” a nők számára a gyermekvállalás és munkavállalás közötti döntést azáltal, hogy költségesebbé teszi a munkavállalást. Persze az országoshoz képest lényegesen magasabb termékenységhez szükség van még arra a sok gyermek vállalását támogató (de legalábbis nem ellenző) kulturális közegre is, amely jól azonosítható volt a vizsgált térségben.

A kutatás személyi feltételei

A vizsgálatban a kutatási, kutatásszervezési és adminisztrációs feladatokat – a projekt vezető kutatójaként – Husz Ildikó végezte. Az adatfelvételt a Psyma Hungary Kft. bonyolította le, valamint ebben a munkafázisban közreműködtek a Pécsi Tudományegyetem és a Budapesti Corvinus Egyetem hallgatói is. Az adatellenőrzéssel, adattisztítással, adatbázis-összekapcsolással kapcsolatos feladatokban a vezető kutató mellett Kara Lászlóné és Hanti Szilvia segédkezett.

A kutatási eredmények disszeminációja

Konferencia-előadások:

- Husz Ildikó: Demográfiai különbségek a hátrányos helyzetű kistérségekben. *Népesedési viszonyok két évtizeddel a rendszerváltozás után. Az MTA IX. osztály Demográfiai Bizottsága tudományos ülése.* Budapest, 2009. november 18.
- Husz Ildikó: Etnikai különbségek a gyermekvállalásban két falusi szegény térségben. *KSH NKI Magyar-szlovák demográfiai szeminárium/Madarsko-slovenský demografický seminár.* Budapest, 2010. október 21.
- Husz Ildikó: Gyermekvállalás és munkavállalás falusi szegény környezetben. *Konfliktus és társadalmi innováció. A Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciája.* Budapest, 2010. november 6.
- Husz, Ildikó: Balancing family and work in ethnic comparison: evidence from Hungary. *Transformations of Contemporary Capitalism: Actors, Institutions, Processes. A Society for the Advancement of Socio-Economics (SASE) éves konferenciája.* 2011. jún 23. Madrid

Megjelent tanulmány:

- Husz Ildikó: Alacsony végzettség – sok gyerek? A magas termékenység néhány területi és etnikai aspektusáról. *Demográfia* 2011.1. 5–22.o.

További elkészült, közlésre előkészített kézirat:

- Husz, Ildikó: Disincentives to employment in an impoverished rural region of high unemployment in Hungary (20 oldal)

Ezekon felül a kutatásból a későbbiekben még további két tanulmány publikálása várható.

Hivatkozások:

- Andorka R. (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban.* Budapest. Gondolat.
- Durst J. (2001): „Nekem ez az élet, a gyerekek”. Gyermekvállalási szokások változása egy kistelepülés cigány közösségben”. *Századvég* 3: 71–92.
- Gyenei M. (1998): A „stratégiai gyerek”. *Népszabadság* 1998. november 14.
- Husz I. (2006): Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia* 1: 46–67.

- Janky B. (2005): A cigány nők társadalmi helyzete és termékenysége. In Nagy I. és tsai. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005*. Budapest: TÁRKI-ICSSZEM. 136–148.
- Kamarás F. (2001): Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón. *Demográfia* 1–2: 44–73.
- Kemény I. – Janky B. – Lengyel G. (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Spéder Zs. (2003): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In Spéder Zs. (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest: KSH NKI – Századvég Kiadó.
- Szukicsné S. K. (2000): A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia* 4: 445–476.

Budapest, 2011-07-30

Husz Ildikó
témavezető